

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ В КОНТЕКСТІ ВИХОВАННЯ МІЖКУЛЬТУРНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ

У статті розглянуто сутність феномену «міжкультурна толерантність», вікові особливості молодших школярів у контексті виховання міжкультурної толерантності. Представлено навчальні мотиви та інтереси дітей цієї вікової групи, етичні уявлення, стосунки між учителем і учнями, однолітками; визначено основні характеристики толерантної особистості.

Ключові слова: міжкультурна толерантність, молодші школярі, вікові особливості, культурні відмінності.

Сучасні соціокультурні умови актуалізують проблему побудови міжособистісних відносин між людьми, незалежно від їхнього віку, статі, расової чи етнічної належності, віросповідання, індивідуального світобачення тощо. Відтак, одним із важливих освітніх завдань навчальних закладів постає виховання толерантності, що має позначатися на емоційній, інтелектуальній та поведінковій сферах дітей і молоді. В умовах полікультурного освітнього середовища процес виховання толерантності визначається довготривалістю та передбачає взаємодію між учителем і учнем, вихованцем і вихователем.

Проблема толерантності знайшла широке висвітлення у психолого-педагогічних працях, зокрема розглядаються такі аспекти: основи свободи, повага до прав іншої людини, терпимість, культура компромісу, діалогу, особистісні або суспільні характеристики, що припускає усвідомлення того, що світ і соціальне середовище багатомірні (І. Бех); перехід від авторитарної педагогіки до педагогіки співробітництва і толерантності (О. Безносок і В. Калошина); феномен толерантності в системі міжетнічних відносин (С. Бондирева); місце толерантності у системі ціннісно-цільових пріоритетів освіти (Б. Гершунський); шляхи виховання толерантної особистості в полікультурному суспільстві (О. Грива); толерантність у контексті педагогічної культури викладача ВНЗ (А. Коржуєва, Н. Кудзієва та В. Попкова); поширення толерантності у поліетнічному суспільстві (І. Кресіна, О. Майборода, Т. Пилипенко, М. Товта, Р. Чілачава); проблема толерантності в християнській етиці (В. Пісоцький); толерантність у ракурсі соціальної цінності в молодіжній свідомості (О. Швачко); правовий, соціально-політичний аспект виховання (М. Мчедлов); категорія

відносин (О. Клепцова, В. Маралов, В. Сітаров, О. Соколова, Г. Солдатова); пізнавальна стратегія (А. Коржуєв, Н. Кудзієва, В. Попков, М. Поташник).

У межах дослідження вікових особливостей учнів початкової школи в контексті виховання міжкультурної толерантності актуальними є праці психологів (Л. Божович, Л. Виготський, В. Давидов, В. Зеньковський, О. Леонт'єв, а також І. Бех, М. Боришевський О. Максименко та інші), педагогів (В. Сухомлинський, а також О. Савченко, О. Сухомлинська та інші).

Спираючись на результати теоретичного аналізу, можемо дійти висновку, що учні молодших класів як об'єкт дослідження у межах проблеми формування толерантності розглядаються рідко. Разом із тим, виходячи із психолого-педагогічних особливостей молодших школярів, вважаємо, що ця вікова категорія є найбільш сприйнятливою для виховання міжкультурної толерантності.

Метою статті є розкрити вікові особливості учнів молодшого шкільного віку як основу для виховання міжкультурної толерантності особистості.

У психолого-педагогічних працях *толерантність* розуміється як повага, прийняття і правильне розуміння багатоманітності культур нашого світу, форм самовираження і способів прояву людської індивідуальності, що передбачає терпиме ставлення до інших національностей, рас, кольору шкіри, статі, віку, мови, релігії, національного чи іншого походження тощо [7, с. 9-15]. Таке розуміння толерантності, на нашу думку, актуалізує насамперед проблему успішної інтеграції людини в систему суспільно-політичних відносин, адже подвійні стандарти в розумінні толерантності провокують нові негативні поведінкові реакції саме з боку тих, хто, власне, і повинен виступати активно діючим, зацікавленим суб'єктом інтеграції.

Толерантність у вихованні виступає ознакою гуманної людини, одним із принципів гуманістичного виховання. Її розглядають як партнерство у спілкуванні, як формування культури діалогу, здатність індивіда без заперечення та протидії сприймати чужі думки, стиль життя, характер поведінки тощо [4, с. 461].

Толерантність передбачає добровільне слідування правилам поведінки, не завжди відображеним у конституційно-правових документах, у силу сприйняття їх як справедливих

і необхідних умов демократизації суспільства, що, насамперед, залежить від відповідних світоглядних змін та психологічної трансформації внутрішньоінтенційних спонук у структурі особистості.

Міжкультурна толерантність — це якість культури (моральної, правової, політичної) кожного суспільства, громадянина, будь-якого соціального прошарку, незважаючи на стать, вік, етнічну, конфесійну або расову належність; це моральна якість людини, яка передбачає повагу до різних етносів, релігій та культур.

Дослідники проблеми вважають, що сформувати міжкультурну толерантність можна засобами полікультурного навчання і виховання. Знання культури іншого народу, іншої країни полегшує міжкультурне спілкування. Водночас таке спілкування можливе тоді, коли людина є повноцінним носієм своєї рідної культури, тому для міжкультурної толерантності властива первинність рідної культури і вторинність іншої.

З метою визначити, які вікові особливості учнів початкової школи становлять основу виховання міжкультурної толерантності, необхідно здійснити теоретичний аналіз.

Отже, згідно з віковою періодизацією у психологічній науці, вік дітей від шести до одинадцяти років називається *молодшим шкільним віком* [2, с. 116]. У цьому віці відбувається вступ до школи, що зумовлює різкі зміни способу життя. Проте молодші школярі мають більшу, порівняно з дошкільниками, здатність до адаптації в умовах шкільного навчання. Дитина йде до школи з фізичною, психологічною та фізіологічною готовністю до змін; вона проявляє готовність до оволодіння провідною в молодшому шкільному віці діяльністю — навчальною.

З перших днів перебування в школі діти вчать бути уважними, спостерігати, запам'ятовувати, слухати, уявляти, висловлюватись, стежити за мовою. Учитель, звертаючи їхню увагу на різні сторони їхньої діяльності, допомагає їм усвідомити свої психічні процеси, дії (довільні та скеровані), вчить корегувати власну поведінку відповідно до загальноприйнятих норм і правил. Усе точніше формується уявлення про свої фізичні та психологічні якості, про якості оточуючих, що допомагає уточнювати й ускладнювати «Я-образ» та образи інших людей [2].

Цьому вікові властиві *психологічні новоутворення*: дитина оволодіває елементарними культурними навичками, у неї

підвищується здатність до логічного мислення і самодисципліни, взаємозв'язку з ровесниками відповідно до встановлених правил. Молодший школяр поступово оволодіває способами керування увагою, пам'яттю, мисленням тощо. З'являється внутрішнє прагнення до навчання й успіхів у ньому, любов до праці. Учні намагаються дізнатись, «що із чого одержується і як воно діє» [2, с. 57].

В учнів цієї категорії змінюється співвідношення між позитивною та негативною оцінкою однокласників та самих себе. В оцінюванні ровесників у першокласників це співвідношення 2,4:1, у третьокласників — 1,3:1, в оцінюванні ж самих себе, власних якостей воно становить 18:1 (першокласники) та 8,3:1 (третьокласники) [6]. З віком молодші школярі стають самокритичними, адже у них відбувається становлення самооцінки та оцінок взірців, наслідування. Небезпека на цій стадії розвитку дитини, з погляду Е. Еріксона, полягає у можливості появи почуття неповноцінності, некомпетентності. Це пов'язано з тим, що центром зосередження у молодших школярів стає випробування себе, у результаті чого відбувається чітка диференціація на впевнених у собі та невпевнених. В останніх починає розвиватись неповноцінність. За Е. Еріксоном, центральною подією для учнів початкової школи є психосоціальний конфлікт — любов до праці проти почуття неповноцінності [8].

В учнів молодшого шкільного віку формуються різноманітні *навчальні мотиви*. Першокласникам подобається відповідати на уроці, піднімати руку, читати, писати, лічити. Їх цікавлять історичні події, явища природи, життя людей, тварин. У процесі навчання інтереси учнів збагачуються та диференціюються. Навчальна активність більшості молодших школярів викликана інтересом до самого процесу навчання та його результатів і є самоціллю для них. Одні вчать, щоб здобути перевагу в класі, порадувати близьких, інші — щоб стати розумними, навчитися писати або читати. Це — зовнішні мотиви, які спочатку спонукають учнів до дії. Але набагато краще, коли мотивом для діяльності є внутрішні мотиви — такі, як інтерес до окремих предметів, спрямованість на здобуття знань і власне сумління.

За результатами аналізу психолого-педагогічних джерел, характерними рисами учнів молодшого шкільного віку як особливої групи є такі:

- перебудова пізнавальних процесів та розвиток довільної уваги, сприйняття, пам'яті; перехід від наочно-образного до словесно-логічного мислення; формування системи конкретних понять;
- розвиток саморегуляції, формування вольових характеристик; розвиток самооцінки на основі оцінки референтних осіб (насамперед, учителів);
- розвиток упевненості в собі, компетентності, якщо є підтримка з боку референтних осіб; розвиток невпевненості, зневіри у власних силах, втрата інтересу до навчання — якщо переважає критичне ставлення з боку дорослих;
- оволодіння вмінням читати, писати, рахувати, накопичувати знання; зростання рівня навичок домашньої праці [3, с. 171].

Формування особистості молодшого школяра передбачає розвиток у нього *етичних уявлень і понять*, що безпосередньо стосуються толерантності. У процесі їх розвитку мають бути реалізовані основні напрями виховання толерантності: усвідомлення принципів взаємозалежності і взаємодоповнюваності як провідних у людських взаєминах; залучення дітей до культур різноманітних народів світу; виховання поваги до представників різних соціокультурних груп на рівні сім'ї, класу, школи, середовища спілкування тощо.

Вивчаючи оцінювання школярами здатності до самовиховання моральних якостей, що їм імпонують, Г. Липкіна виділила дві групи третьокласників: перша — з адекватною чи близькою до неї самооцінкою, друга — із різко завищеною або заниженою самооцінкою. Учні першої групи добре розуміють важливість наслідування ідеалу, вони переживають свою невідповідність із взірцем. У молодших школярів другої групи значущість ідеалу не викликає прагнення до самовдосконалення: обраний моральний взірець стає лише об'єктом захоплення. Часто учні молодшого шкільного віку вживають терміни, пов'язані з моральними якостями, але не всі розуміють їхній зміст, а деякі з понять не належать до механізмів регуляції поведінки [5].

Моральні правила поведінки успішно засвоюються учнями початкової школи, коли вчитель не тільки розкриває зміст поняття, але і на конкретних прикладах показує, як треба їх виконувати (вітатись із товаришами, старшими), ретельно стежачи за неухильним виконанням запропонованого, залу-

чає колектив до участі в контролі за додержанням правил його членами. Успіх засвоєння дітьми цього віку моральних норм і правил поведінки залежить від того, як ставиться учитель до випадків їх невиконання і якою мірою його підтримує колектив і батьки [6].

Основним джерелом *емоцій* у молодших школярів є навчальна та ігрова діяльність. Формуванню *почуттів* сприяють успіхи і невдачі у навчанні, взаємини з батьками, читання художньої літератури, сприймання телепередач, кінофільмів, інтелектуальні ігри. Л.С. Виготський відмічав, що 6-7-річні діти досить добре усвідомлюють свої переживання, які зумовлені оцінкою дорослих. До емоційної сфери особистості молодших школярів належать переживання нового, здивування, сумніву, радощів пізнання, які стають основою формування пізнавальних інтересів, допитливості учнів.

В учнів молодшої школи відбувається подальша диференціація емоційної вразливості, яка виявляється в тому, як вони реагують на людину, оцінка якої має певне значення для кожного з них. Розвивається почуття самолюбства, що виявляється в гнівливому реагуванні на будь-яке приниження їхньої особистості й позитивному емоційному переживанні визнання тих чи інших позитивних якостей, моральних почуттів: почуття дружби, товариськості, обов'язку, гуманності, толерантності.

Морально-етичні цінності формуються протягом всього життя особистості, але їх основна частина закладається ще у дошкільному та молодшому шкільному віці. Звичайно, у молодших школярів згадані цінності ще не сформовані на рівні понять, але діти вже мають уявлення, пов'язані з вічними цінностями та їх антиподами (доброта — жорстокість, чесність — нечесність). Деяким учням притаманні уявлення про національні цінності (національна гідність, любов до рідної мови, повага до національних свят і традицій). У школах, в яких приділяється достатня увага вихованню національних цінностей, у дітей виникає пошана до державних та національних символів. Молодші школярі мають певні уявлення про громадські та сімейні цінності (пошана до Закону, піклування про старших у сім'ї, гостинність тощо). Дітям цього віку притаманні і деякі цінності особистого життя (почуття гумору, життєрадісність, працьовитість). Проте ці цінності не виникають стихійно, їх потрібно формувати. Важливим є моральність батьків, учителів, зміст підручників та дитячої літератури [2, с. 79].

Важливим у контексті проблеми є аналіз особливостей *спілкування* учнів початкової школи. Спілкуються першокласники здебільшого в процесі виконання навчальних завдань або під впливом зовнішніх обставин (сидять за однією партою). Стосунки між дітьми складаються переважно за допомогою вчителя, адже вчитель завжди виділяє деяких учнів з класу як зразок для інших у навчанні, поведінці, одночасно звертаючи увагу і на хиби інших. Як правило, більшість першокласників відтворює у своєму ставленні до однокласників ставлення учителя, не до кінця розуміючи критерії, за якими надавалася оцінка. Від стилю взаємин, що склалися між учителем і учнем, залежить активність і самопочуття дитини. У першому і третьому класах виникають короткочасні об'єднання, які іноді переростають у досить стійкі мікроколективи шкільного й позашкільного характеру.

У межах молодшого шкільного віку змінюється зміст та якість скарг дітей один на одного. Першокласник, на якого скаржаться, здебільшого не ображається, оскільки скарги в учнів першого класу та навіть другого мають особливий зміст. Скарги, в їхньому розумінні, є наслідком намагання дитини сумлінно та відповідально виконати класне завдання, шкільні правила поведінки. Першокласник не лише намагається сам виконувати вимоги вчителя, а й турбується, щоб усі учні класу робили це згідно зі встановленими правилами.

Отже, для молодших школярів важливим є саме когнітивний аспект виховання толерантності [1]. Крім того, для молодшого школяра найвищим стимулом поведінки й діяльності є схвалення з боку вчителя, що вимагає від нього особливо коректного ставлення до проблеми вияву інтолерантності учнів початкової школи. Відносини з однолітками у молодшому віці, як правило, зумовлюються зовнішніми атрибутами (сидять за однією партою, ідуть разом до школи, близько живуть тощо).

Результатом виховання в учнів початкових класів міжкультурної толерантності має стати розвиток *толерантної особистості учня*. Згідно з розумінням сутності феномену міжкультурної толерантності, такій особистості властиві такі основні характеристики:

- знання і повага до національних цінностей, культури;
- розуміння і повага до культурних відмінностей інших людей;
- здатність до взаємодії з представниками інших культур;

– культура толерантної поведінки і спілкування.

Отже, учень початкової школи з достатнім рівнем розвиненості толерантності знає і з повагою ставиться до національної культури, приймає культурні відмінності інших людей, успішно взаємодіє в колективі, може протистояти нетолерантним стосункам, здатний виявляти культуру толерантної поведінки і спілкування.

Серед особливостей молодшого шкільного віку, які можна визначити як основу для виховання міжкультурної толерантності учнів, вирізняємо:

- розвиток етичних уявлень і понять, інтеріоризація морально-етичних цінностей;
- формування почуттів (дружби, товарищескості, обов'язку), подальша диференціація емоційної вразливості;
- розвиток саморегуляції, формування вольових характеристик;
- оволодіння вмінням читати, писати, накопичувати знання, що впливає на становлення світогляду.

Стаття не висвітлює проблему повною мірою. Актуальними аспектами подальших досліджень можуть стати сучасні методики виховання міжкультурної толерантності у молодших школярів на основі вікових характеристик, інших об'єктивних чинників, індивідуальних особливостей дітей.

Література

1. Байбородова Л.В. Воспитание толерантности у школьников в процессе совместной деятельности / Л.В. Байбородова, А.А. Кораблева // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – Вип. 17, кн. 1. – С. 82-93.
2. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О.В. Скрипниченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – 2-ге вид. – К. : Каравела, 2008. – С. 400.
3. Голованова Н.Ф. Педагогические основы социализации младшего школьника : дисс. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 Общая педагогика / Н.Ф. Голованова. – Санкт-Петербург, 1996. – 327 с.
4. Гончаренко С.У. Український педагогічний енциклопедичний словник / С.У. Гончаренко. – 2-ге вид., доп. і випр. – Рівне : Волинські обереги, 2011. – С. 461.
5. Липкина А.И. Психология самооценки школьника : автореф. дисс. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / А.И. Липкина. – М., 1974.
6. Славина Л.С. Трудные дети : избр. психол. труды / Л.С. Славина; под ред. В.Э. Чудновского // МПСИ. – Воронеж : МОДЭК, 2006. – С. 408.

7. Толерантность / М. П. Мчедлов [и др.]; общ. ред. М. П. Мчедлова // Институт комплексных социальных исследований РАН, Исследовательский центр «Религия в современном обществе», Московский гос. социальный ун-т. — М.: Республика, 2004. — С. 9-15.
8. Эриксон Э. Г. Детство и общество / Э. Г. Эриксон // пер. с англ. и науч. ред. А. А. Алексеев. — СПб.: Летний сад, 2000. — С. 416.

В статье рассмотрена сущность феномена «межкультурная толерантность», возрастные особенности младших школьников в контексте воспитания межкультурной толерантности. Представлены учебные мотивы и интересы детей этой возрастной группы, этические представления, отношения между учителем и учениками, сверстниками; определены основные характеристики толерантной личности.

Ключевые слова: межкультурная толерантность, младшие школьники, возрастные особенности, культурные различия.

N. A. Yevtushenko

Age Characteristics of Elementary School Pupils in the Context of Intercultural Tolerance Education

Institute of Innovation Techniques and Education Content, the Ministry of Education and Science of Ukraine (36 Vasyliya Lypkivskoho Str., Kyiv, Ukraine).

In the article, the connection between education of intercultural tolerance of elementary school students and their age features is analyzed. The author also examines the specific of cultural skills, rules of conduct of younger pupils, their educational motives and interests, ethical notions, concepts and values, relationships between teacher and students, peers. It is noted that the result of education of intercultural tolerance in primary school should be the development of a tolerant personality. Some characteristics of the person such as respect for national values and culture; understanding of cultural differences of others; the ability to interact with other cultures are based on the understanding of the phenomenon of intercultural tolerance.

The article does not explain the problem in full. One of the important aspects of future research can be modern techniques of intercultural tolerance education in primary school. It can include consideration of the peculiarities of age, other objective factors, and individual characteristics of children.

Keywords: tolerance, culture of dialogue, motivation, self-regulation, self-esteem, moral standards, rules, interdependence, tolerant mind.

References

1. Baiborodova, L. V. (2013). Vospitaniie tolerantnosti u shkolnikov v protsesse sovmestnoi deiatelnosti [Education of tolerance in schoolchildren in the process of common activities]. In *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*: Issue 17, book 1 (pp. 82-93).
2. Skrypnychenko, O. V., Dolynska, L. V. & Ohorodniichuk, Z. V. (2008). *Vikova ta pedohohichna psykholohiia* [Developmental and Educational Psychology]. Kyiv: Karavela.
3. Golovanova, N. F. (1996). *Pedahohicheskie osnovy sotsyalizatsii mladsheho shkolnika* [Pedagogical bases of socialization of the younger schoolchild]. (Doctoral dissertation, St. Petersburg).

4. Honcharenko, S.U. (2011). Ukrainskyi pedahohichniy entsyklopedychnyi slovnyk [Ukrainian Pedagogical Encyclopedic Dictionary] (2nd ed.). Rivne: Volynski oberehy.
5. Lypkyna, A.I. (1974). Psikhohihiia samoostenki shkolnika [Psychology of student's self-esteem]. (Dissertation Abstract, Moscow).
6. Slavina, L.S. (Ed.). (2006). Trudnye deti [Difficult children]. Voronezh: MODEK.
7. Mchedlov, M.P. (Ed.). (2004). Tolerantnost [Tolerance]. Moscow: Respublika.
8. Erikson, E.G. (2000). Detstvo i obshchestvo [Childhood and Society]. St. Petersburg: Letnii sad.